

भारतीयविद्यापरिचयः- १

जयतु जगतां मूलं सत्यं सनातनमञ्जसा
जयतु सरसा दिव्या वाणी तदीयमनोऽनुगा।
जयतु विदुषां वर्गः तस्याः सदातन आश्रयः
जयतु च निधिस्तेषां पूर्णा चिरन्तनभारती॥

प्रस्तावना

दर्शनपरिचयस्य पाठे दर्शनस्य विविधाः विषयाः आलोचिताः। ततश्च विद्याविभागस्य विविधाः प्रकाराः प्रदर्शिताः। तत्र उल्लिखतासु कासाञ्चन विद्यानाम् समासेन परिचयः अस्मिन् पाठे भविष्यति।

वेदस्य सर्वमूलत्वात् तस्य विविधरूपेण परिचयः आवश्यकः। ततश्च वेदोद्भूतानां कासाञ्चन विद्यानाम् अपि जीवनोपयोगितायाः आधिक्यात् परिचयः अत्र प्रदास्यते।

आधुनिकविज्ञानस्य ज्ञानार्जनप्रक्रिया तु प्रयोगप्रमादौ इति। तदेव trial and err इति कथ्यते। अत एव बहूनि उदाहरणानि लभ्यन्ते यत्र विज्ञानेन किमपि जीवनोपयोगि औषधं यन्त्रं वा आविष्कृतम्। परन्तु महता कालान्तरेण ज्ञातं यद् अनेन मानवस्य पशूनां पृथिव्याश्च क्षतिरेव भवति। अतः तन्निवारणाय नूतनः आविष्कारः कोटिशः रूप्यकव्ययेन क्रियते। तस्यापि दोषाः ततोऽपि दीर्घकालेन ज्ञायन्ते एव। यतो हि तत्र प्रयोगप्रमादौ इति पन्थाः अवलम्ब्यते। भारतीयायाम् आर्षपरम्परायां न तथा। सर्वाणि शास्त्राणि दर्शनानि च ऋषिप्रणीतानि। तानि च दिव्यचक्षुषा दृष्टानि प्रमादरहितानि एव। कदापि भारतीयविद्यानां प्रयोगप्रमादौ इति परम्परा नास्ति। प्रयोगप्रमादप्रक्रियायाः अभावात् आधुनिकाः तासां विद्यानाम् अङ्गीकारे श्रद्धां न दर्शयन्ति। परन्तु गतः स कालः। कालचक्रं परिवर्तते। प्रेक्षावतां सदा युक्ते सारभूते सम्यक् दृष्टिः भवति एव। अत एव पाश्चात्याः भारतीयपरम्पराज्ञानाय अत्यन्तम् उत्सुकाः सन्ति। वेदमन्त्राणाम् उच्चारणे उत्साहेन प्रवर्तन्ते। तस्या अस्या भारतीयज्ञानपरम्परायाः सुष्ठु ज्ञानाय अत्र प्रयासः क्रियते।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन -

- वेदस्य समासेन परिचयं लभेत।
- वेदप्रकारान् जानीयात्।
- वेदस्य अङ्गानि अवगच्छेत्।
- वेदाङ्गानाम् प्रवर्तकम् आचार्यम् तद्ग्रन्थं च ज्ञास्यति।

- वेदाङ्गानां प्रयोजनम् अवगच्छेत्।

३.१) वेदः

विद्- ज्ञाने इत्यस्मात् धातोः घञ्-प्रत्यययोगेन वेदशब्दः निष्पन्नः। अतः वेदः अलौकिकज्ञानराशिः एव भवति। वेदशब्दस्य इतोऽपि विभिन्ना अर्थाः सन्ति।

तत्र धर्मब्रह्मप्रतिपादकम् अपौरुषेयं प्रमाणवाक्यं वेदः। धर्मः चात्र कर्म एव। आपस्तम्बेन वेदलक्षणं कृतम् - मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् इति। अर्थात् मन्त्रः ब्राह्मणम् इति अनयोः नाम वेदः। वेदस्य मन्त्रः ब्राह्मणम् इति द्वेधा विभागः अस्ति। सायणाचार्येणापि ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम् वेदलक्षणमुक्तं मन्त्रब्राह्मणात्मकशब्दराशिर्वेद इति।

वेदस्य महिमा अपारः। न केवलं मनुष्याणाम् अपि तु देवादीनाम् अपि वेदः चक्षुः इव। भगवान् स्वयं वेदम् अवलम्ब्य विश्वसृष्टिं करोति। स समग्रोऽपि वेदः मनुष्यैः दुष्प्रापः। मनुमुनिः स्वयं वेदमहिमानं मनुते यथा-

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः॥ (मनु.१२.९४)

वेदस्य वेदोद्भूतस्य ज्ञानं विना भारतीयस्कृतिः बोद्धुं न शक्यते। संस्कृतेः मूलं वेदे एव वर्तते। तथाहि आह मनुमुनिः-

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति॥ (मनु.११.९७)

अत एव वेदाध्ययनविषये जनैः साग्रहं सोत्साहं च प्रवर्तितव्यम्। तथाहि अभियुक्तानाम् उक्तिः -

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्यो ज्ञेयश्च।

संस्कृतिर्नाम सुपरिष्कृता जीवनपद्धतिः, यया क्रमशः आत्मोद्धारः सिद्ध्यति। भारतीयसनातनसंस्कृतिः चतुर्भिः पुरुषार्थैः परिकल्पिता वर्तते। धर्मः अर्थः कामः मोक्षः इति चत्वारः पुरुषार्थाः। कामो हि लौकिकजीवनसन्तुष्टिः सुखं वा। अर्थो हि तादृशसुखलाभार्थम् अपेक्षितानि वस्त्र-आहार-धन-क्षेत्रादीनि जीवनसाधनानि। धर्मो वै अर्थानामर्जने तद्वारा सुखलाभे शास्त्रोक्तः नियमविशेषः। मोक्षः अनन्तः शाश्वतानन्दः। एतेषां विवेके वेदः परमं प्रमाणम्। वेदः कैश्चित् पुरुषैः विरचितः ग्रन्थो न भवति। अतः स अपौरुषेयः इत्युच्यते। स तु ऋषिभिः कस्याश्चित् योगभूमिकायां दृष्टः अर्थात् साक्षात्कृतः अस्ति। इष्टस्य लाभे अनिष्टस्य परिहारे अलौकिकम् उपायं यः बोधयति सः वेदः। तस्मात् -

प्रत्यक्षणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।

एवं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥ (ऋग्वेदभाष्यभूमिका)

इति वेदलक्षणम् आह सायणाचार्यः। तस्य अयमर्थः - पुरुषः यदा इष्टस्य लाभे अथवा अनिष्टस्य परिहारे निवारणे दूरीकरणे प्रत्यक्षतः वा अनुमानादिना आलोचनबलेन वा उपायं न प्राप्नोति, तदा तादृशः उपायः यस्मात् प्राप्यते अर्थात् अवगम्यते सः वेदः। अत एव वेदस्य ज्ञानरूपत्वं प्रतिष्ठितं वर्तते।

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाः चत्वारः। तत्र प्रतिवेदं मन्त्रः ब्राह्मणम् इति विभागद्वयम् भवति। ब्राह्मणस्य ब्राह्मणम् आरण्यकम् उपनिषद् इति त्रेधा विभागः विषयभेदेन भवति।

पाठगतप्रश्नाः

१. वेदशब्दः कथं निष्पन्नः। कश्च तदर्थः।
२. ब्राह्मणेन वेदाध्ययनं किमर्थं कर्तव्यम्।
३. पितृदेवमनुष्याणां सनातनम् चक्षुः किम्।
(क) न्यायः (ख) सांख्यम् (ग) योगः (घ) वेदः
४. पुरुषार्थानां विवेके परं प्रमाणं किम्।
(क) न्यायः (ख) सांख्यम् (ग) योगः (घ) वेदः

३.१.१) मन्त्रः

मन्त्राः वेदविहितस्य कर्मणः अनुष्ठानम् , अनुष्ठानस्य द्रव्यम् , देवता इत्यादीनां प्रकाशकाः प्रतिपादकाः सन्ति। मन्त्राः अपि ऋग् यजुः साम अथर्वा इति भेदेन चतुर्धा। (ऋच् इति चकारान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः। यजुस् इति सकारान्तः नपुंसकलिङ्गशब्दः। सामन् इति नकारान्तः नपुंसकलिङ्गशब्दः। अथर्वन् इति नकारान्तः पुल्लिङ्गशब्दः।) पद्यरूपेण गायत्र्यादिषु छन्दःसु वृत्तेषु विद्यामानः मन्त्रः ऋक् कथ्यते। यथा - अग्निमीळे पुरोहितम् इत्याद्युदाहरणम्। एताः एव ऋचः यदा गीतिविशिष्टाः अर्थात् तासां गायनं भवति तदा ताः ऋचः सामानि इति कथ्यन्ते। अर्थात् यस्याः ऋचः गायनं भवति तदा गानरूपेण विद्यामाना ऋक् एव साम कथ्यते। ऋचि अध्युद्धं साम इति उक्तिः। अर्थात् साम्नः आधारभूता ऋक् एव। गीतिषु सामाख्या इति जैमिनिवचनमत्र स्मर्तव्यम्। यः मन्त्रः ऋक् नास्ति, साम नास्ति परन्तु यज्ञादिकर्मसु प्रयुज्यते, स मन्त्रः ऋक्सामविलक्षणं यजुः भवति। संबोधनरूपः सम्भाषणरूपः च मन्त्रः अपि यजुषि अन्तर्भवति। निगदमन्त्राः एव सम्भाषणमन्त्राः। इति निरूपिता मन्त्राः। यजुर्वेदः शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधः। सामवेदः पूर्वार्चिकोत्तरार्चिकभेदेन द्विविधः। अथर्ववेदस्य पैपला दान्ता प्रदान्ता स्तौता औन्ता ब्रह्मदायश शौनकी वेददर्शी चरणविद्या इति नव शाखाः श्रूयन्ते। परन्तु साम्प्रतम् शौनकी पैपली इति शाखाद्वयमुपलभ्यते। अथर्ववेदस्य नक्षत्रकल्पः विधानकल्पः विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शान्तिकल्पः इति पञ्च कल्पाः सन्ति।

३.१.२) ब्राह्मणम्

अत्राधुना ब्राह्मणं निरूप्यते।

ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् इति मेदिनीकोशः। अर्थात् वेदस्य विशिष्टो भागः ब्राह्मणं कथ्यते। ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः इति भट्ट-भास्करः (तै.सं.भाष्ये १.५.१)

शेषे ब्राह्मणशब्दः इत्येव ब्राह्मणलक्षणम् उदीरितम् जैमिनिना। मन्त्रांशं विहाय वेदस्य अवशिष्टः भागः ब्राह्मणमिति तन्मतम्। ब्राह्मणस्यापि ब्राह्मणम् आरण्यकम् उपनिषत् चेति त्रेधा विभागः भवति। तत्र यद् ब्राह्मणं तद्विषये आपस्तम्बेन सूत्रितं **कर्मचोदना ब्राह्मणानि** इति। यागादिक्रियाविधिः यत्र वर्णितः तद् ब्राह्मणम् इति तस्य तात्पर्यम्। ब्राह्मणेषु वर्ण्यमाणाः विषयास्तावत् षट् - विधिः, अर्थवादः, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्पः, पराकृतिश्चेति।

ब्राह्मणे के विषया इति विषये शबरस्वामी लिखति -

हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना।

उपमानं दशैते तु विषया ब्राह्मणस्य॥ (शाबरभाष्यम् २.१.८)

ब्राह्मणं विधि-निषेध-नामधेय-अर्थवादभेदेन चतुर्विधम् सामान्यतः विभज्यते। ब्राह्मणविभागस्य नैके प्रकाराः सन्ति। परन्तु अत्रायमेक एव अवलम्ब्यते।

विधिः

विधिशब्दस्य विभिन्नाः अर्थाः आचार्यैः कृताः। यथा शब्दभावना विधिः इति कुमारिलभट्टाः। नियोगः विधिः इति प्राभाकराः वदन्ति। इष्टसाधनता विधिः इति तार्किकादयः सर्वेऽपि अभ्युपगच्छन्ति। स च विधिः उत्पत्तिविधिः विनियोगविधिः अधिकारविधिः प्रयोगविधिः इति भेदात् चतुर्विधः।

तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधकः विधिः **उत्पत्तिविधिः**। यथा- अग्निहोत्रं जुहोति इति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेन अन्वयः। अग्निहोत्रहोमेन इष्टं भावयेत् इति तदर्थः।

अङ्गानां प्रधानेन सम्बन्धस्य बोधकः विधिः **विनियोगविधिः**। यथा, दध्ना जुहोति इति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नस्य अङ्गभावस्य दध्नः होमसम्बन्धं विधत्ते। दध्ना होमं भावयेत् इति। व्रीहिभिः यजेत इत्यादौ व्रीहीणां यज्ञसम्बन्धं वक्ति। विनियोगविधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि सन्ति। तानि हि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि।

इतिकर्तव्यता यस्यास्ति स इतिकर्तव्यताकः। अर्थात् फलं यः लभेत सः। फलस्वामी इति यावत्। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधकः विधिः **अधिकारविधिः**। कर्मजन्यफलस्वाम्यं हि कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिरूपः। स्वर्गम् उद्दिश्य यागं विदधता अनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते। 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादिना अग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवम् अहरहः सन्ध्याम् उपासीत इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनजन्य-प्रत्यवाय-परिहाररूप-फलस्वाम्यं च उद्यते।

प्रयोगप्राशुभावबोधकः विधिः **प्रयोगविधिः**। येन विधिवाक्येन प्रयोगस्य शीघ्रतासम्पादनं बोध्यते सः प्रयोगविधिः इति उच्यते। अर्थात् कः विधिः केन क्रमेण कर्तव्यः, कस्मात् पूर्वं कः विधिः, कस्मात् परं कः विधिः इति विवेकः येन वाक्येन भवति स प्रयोगविधिः। अङ्गसमूहस्य क्रमबोधनं क्रियते प्रयोगविधिना।

पाठगतप्रश्नाः

५. पद्यरूपेण गायत्र्यादिषु छन्दःसु वृत्तेषु विद्यामानः मन्त्रः किं कथ्यते।
(क) ऋक् (ख) यजुस् (ग) साम (घ) अथर्वा
६. ऋक् यदा गीतिविशिष्टा भवति तदा सा किम् समाख्यायते।
(क) ऋक् (ख) यजुस् (ग) साम (घ) अथर्वा
७. यः मन्त्रः पद्यरूपेण नास्ति, गीतिरूपेण नास्ति परन्तु कर्मणि प्रयुज्यते स कः।
(क) ऋक् (ख) यजुस् (ग) साम (घ) अथर्वा
८. शुक्लकृष्णभेदन कः वेदः विभक्तः।
(क) ऋक् (ख) यजुस् (ग) साम (घ) अथर्वा
९. शौनकशाखा कस्य वेदस्य।
(क) ऋक् (ख) यजुस् (ग) साम (घ) अथर्वा
१०. मन्त्रांशं विहाय वेदस्य अवशिष्टः भागः कः।
(क) ऋक् (ख) यजुस् (ग) साम (घ) ब्राह्मणम्
११. चतुर्षु विधिषु अयमन्यतमः।
(क) उत्पत्तिविधिः (ख) गुणविधिः (ग) प्रधानविधिः (घ) अनुवादः

३.१.३) विनियोगविधिः

विनियोगविधेः बोधितानि अङ्गानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति द्विविधानि। क्रियारूपाणि अङ्गानि च गुणकर्म प्रधानकर्म चेति द्विविधानि। तत्र गुणकर्म सन्निपत्योपकारकम्। प्रधानकर्म आरादुपकारकम्।

प्राकारन्तरेण कर्मस्वरूपं च द्विविधम्- गुणकर्म अर्थकर्म च।

गुणकर्म

तत्र क्रतुकर्मकारकाण्याश्रित्य विहितं गुणकर्म। यज्ञस्य साधनभूतं यद् द्रव्यादि तस्य संस्कारजनकं कर्म गुणकर्म। तस्य कर्मणः चत्वारः भेदाः- उत्पत्तिकर्म, आप्यकर्म, विकृतिकर्म, संस्कृतिकर्म चेति।

उत्पत्तिकर्म - यत् साधनं पूर्वं नासीत् परन्तु तस्य उत्पत्तिः कर्तव्या अस्ति। तत् कर्म उत्पत्तिकर्म कथ्यते। यथा वसन्ते ब्राह्मणः अग्निम् आदधीत इत्यत्र वसन्ते अग्निः संस्कारविशिष्टः उत्पादनीयः अस्ति। एतत्कर्म उत्पत्तिकर्म। यूपं तक्षति इति अपरम् उदाहरणम्। यूपः पूर्वं नासीत्। अनेन तक्षणकर्मणा स उत्पाद्यते। अत इदम् उत्पत्तिकर्म।

आप्यकर्म - साधनम् अस्ति, परन्तु तस्य प्राप्तिः कर्तव्या। तत्कर्म आप्यकर्म। यथा स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति। अत्र विद्या अस्ति, सा प्राप्तव्या। यथा वा पयः दोग्धि। अत्र पयः अस्ति, तस्य दोहः कर्तव्यः इति।

विकृतिकर्म - द्रव्यादीनाम् पूर्वरूपे विकारः क्रियते, ततः परं यागादिषु आदीयते। तत्कर्म विकृतिकर्म। यथा - व्रीहीन् अवहन्ति इत्यत्र व्रीहीणाम् अवहनेन विकारः भवति। अतः ईदृक् कर्म विकृतिकर्म।

संस्कृतिकर्म - द्रव्यादिषु कश्चित् संस्कारविशेषः अनेन कर्मणा भवति। यथा व्रीहीन् प्रोक्षति इत्यत्र व्रीहीणाम् प्रोक्षणम् अर्थात् विशिष्टं प्रक्षालनं क्रियते। अयं संस्कारविशेषः। अत इदृक् कर्म संस्कृतिकर्म। एतानि चत्वारि कर्माणि यागकर्मणः अङ्गानि एव।

अर्थकर्म

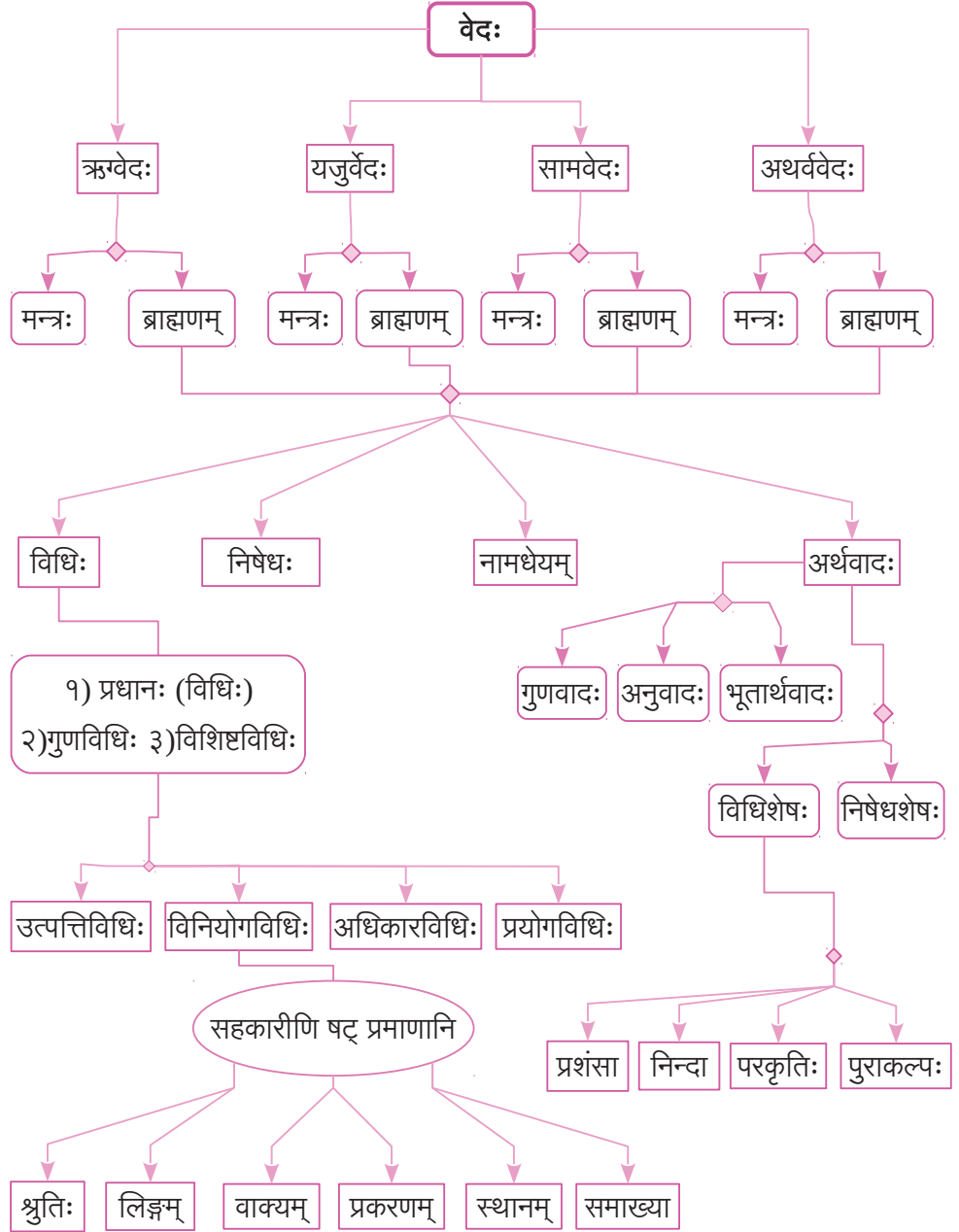
आत्मसमवेतापूर्वजनकं कर्म अर्थकर्म। यथा अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ प्रयाजाः अनुयाजाश्च। एतत्कर्मकर्ता अपूर्वं लभते। **अङ्गं प्रधानं** चेति तस्य प्रकारद्वयम्। यत् कर्म अन्यस्य कृते क्रियते तद् अङ्गकर्म। यत् कर्म स्वस्य कृते क्रियते तत् प्रधानं कर्म।

अङ्गकर्म द्विविधम् - संनिपत्योपकारकम् आरादुपकारकं चेति।

संनिपत्योपकारकम् - यानि अङ्गानि साक्षात् परम्परया वा विहितफलानां साधनरूपस्य यागस्य शरीरं व्यूहं निष्पाद्य शरीरद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वयोगीनि भवन्ति तानि अङ्गानि सन्निपत्य, पतित्वा पतित्वा सम्मील्य सम्मील्य एकेन सह द्वितीयं मिलित्वा मिलित्वा द्रव्यं देवताम् उद्दिश्य उद्दिश्य विधीयमानानि उपयोगीनि भवन्ति तानि सन्निपत्योपकारकाणि कथ्यन्ते। एतानि द्रव्यदेवतागतसंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वोपकारकाणि भवन्ति।

आरादुपकारकम् - द्रव्यं यागं च अनुद्दिश्य, केवलं द्रव्ययागाद्युद्देशरहितं, विधीयमानं विधिना अनुष्ठानार्थम् उपश्राव्यमाणं कर्म। यथा प्रयाजाऽऽज्यभागाऽनुयाजादिस्वरूपं कर्म आरादुपकारकं साक्षादुपकारकम् अङ्गियागोपकारकं भवति। प्रयाजाऽऽज्यभागाऽनुयाजाद्याः आरादुपकारकाः अर्थात् परमापूर्वोक्तौ एव उपकारिणः। ते न द्रव्यदेवतागतसंस्कारजनकाः। इति निरूपितः विनियोगविधिः।

३.१.४) निषेधः

पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः। यदि किञ्चित् कार्यं पुरुषस्य अनर्थजनकं भवेत् तदा वेदवाक्यं तस्मात् कार्यात् पुरुषं निवर्तयति। तथाहि - 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति निषेधवाक्यम् अनर्थजनकात् कलञ्जभक्षणात् पुरुषं निवर्तयति।

३.१.५) नामधेयः

विधेयार्थपरिच्छेदकं वाक्यम् नामधेयः इति उच्यते। येन वाक्येन विधेयस्य कर्तव्यतया उपदिष्टस्य यागस्य परिच्छेदः भवति, अर्थात् नाम ज्ञायते तत् नामधेयवाक्यम्। तथाहि - उद्भिदा यजेत पशुकामः इति नामधेयस्य उदाहरणम्। अत्र उद्भिदा इति पदेन न यागसामान्यस्य विधानम्, अपि तु उद्भिन्नामकेन यागेन पशुकामः यजेत इति यागविशेषस्य विधानम्।

३.१.६) अर्थवादः

प्राशस्त्य-निन्दान्यतरपरं वाक्यम् अर्थवादः। यस्य वेदवाक्यस्य स्वार्थप्रतिपादने तात्पर्यं नास्ति, किन्तु यत् वेदवाक्यं प्रशंसाद्वारा निन्दाद्वारा वा विधेयस्य निषेधस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं सूचयति तत् अर्थवादवाक्यम् इति उच्यते। यथा - वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इति वेदवाक्येन वायोः शीघ्रगामित्वम् सूच्यते। वस्तुतः अनेन वायोः प्रशंसा क्रियते। तेन च वायुः शीघ्रफलदाता इति सूच्यते।

अर्थवादस्य गुणवादः अनुवादः भूतार्थवादः चेति त्रयः प्रकाराः सन्ति। तदुक्तं -

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः॥ इति।

गुणवादः- प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः। पशुयागे पशुनियोजनाय कश्चित् स्तम्भः क्रियते। स यूपः कथ्यते। यूपस्य स्तुतये - आदित्यो यूप इति कथ्यते। अत्र आदित्ययूपयोः अभेदः प्रकटितः। वस्तुतस्तु आदित्यस्य यूपोद् भेदः सुप्रसिद्ध एव। कथं तर्हि आदित्यो यूपः। प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरोधोऽत्र स्पष्टं परीलक्ष्यते। यूपे आदित्याभेदः इति वाक्यस्य मूख्यार्थो बाधितः अस्ति। मूख्यार्थबाधे लक्षणा क्रियते। अत्र आदित्यस्य उच्चलनत्वात्मको गुणः यूपे अस्ति इति मत्वा गुणसादृश्याद् लक्षणा कृता। गुणद्वारा लक्षणा कृता। अतः अयं गुणवादः।

अनुवादः- प्रमाणान्तरप्राप्त्यर्थबोधकः अनुवादः। प्रत्यक्षादिप्रमाणेन यत् निर्धारितं, ज्ञातमेव तथ्यम् येन प्रकट्यते सः अनुवादः भवति। अग्निः हिमस्य अर्थात् शैत्यस्य औषधमिति सुविदितम्। अग्निः शैत्यं नाशयति इति केनचित् अन्येन प्रमाणेन निश्चितम्। तस्य एवार्थस्य - अग्निर्हिमस्य भेषजम् इति वाक्येन प्रकटनं कृतम्। अनेन वाक्येन अग्नेः स्तुतिः कृता। अत्र न प्रमाणान्तरविरोधः अस्ति। अतः अत्रायमर्थवादः अनुवादः कथ्यते।

भूतार्थवादः- प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थवादः। प्रमाणान्तरविरोधो वा प्रमाणान्तरप्राप्तिः वा यत्र नास्ति स भूतार्थवादः। अत्र इन्द्रो वृत्राय वज्रमुद्यच्छद् इति वाक्यस्य यः अर्थः तस्य केनापि अन्येन प्रमाणेन विरोधः नास्ति। स च अर्थः अन्येन केनापि प्रमाणेन प्राप्तः ज्ञातः अपि नास्ति। अतः गुणवादे दृष्टः विरोधः, अनुवादे दृष्टम् अवधारणम् इति उभयमत्र नास्ति, उभयोः हानमस्ति, परित्यागः अस्ति। अत्र योऽयमर्थवादः स भूतार्थवादः कथ्यते। अत्र वाक्ये इन्द्रस्य स्तुतिः अस्ति।

त्रयः अपि अर्थवादाः विधेः स्तुतिं कुर्वन्ति। विधिस्तुतिपरत्वं तेषु त्रिषु अपि अस्ति। इदं साम्यं तेषु। यस्य ज्ञानस्य विषयः अबाधितः अस्ति, अज्ञातश्च अस्ति, तद्विषयकं ज्ञानं प्रमा कथ्यते। तस्मिन्नेव

ज्ञाने प्रामाण्यं भवति। भूतार्थवादे यो विषयः ज्ञायते स बाधितः नापि पूर्वतः ज्ञातः। अतः तस्य प्रामाण्यम् अस्ति। गुणवादे तु बाधितविषयः ज्ञायते, अनुवादे तु पूर्वतः ज्ञातः एव विषयः ज्ञायते। अतः गुणवादानुवादयोः प्रामाण्यं नास्ति। ब्राह्मणस्य विषयमवलम्ब्य अग्रे जैमिनिः धर्ममीमांसां रचितवान्। तत्र एते विषयाः सविस्तरम् प्रकटिताः सन्ति। तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः।

पाठगतप्रश्नाः

१२. इदं न गुणकर्म।

(क) उत्पत्तिकर्म (ख) आप्यकर्म (ग) विकृतिकर्म (घ) आरादुपकारकर्म

१३. अनर्थजनकाद् कर्मणः पुरुषं निवारयति तद् वेदवाक्यं किमुच्यते।

(क) विधिः (ख) निषेधः (ग) नामधेयः (घ) अर्थवादः

१४. विधेयार्थपरिच्छेदकं वेदवाक्यम् किम् उच्यते।

(क) विधिः (ख) निषेधः (ग) नामधेयः (घ) अर्थवादः

१५. प्राशस्त्य-निन्दान्यतरपरं वेदवाक्यम् किमुच्यते।

(क) विधिः (ख) निषेधः (ग) नामधेयः (घ) अर्थवादः

१६. अयं नार्थवादः।

(क) गुणवादः (ख) अनुवादः (ग) भूतार्थवादः (घ) प्रामाण्यवादः

१७. अन्येन प्रमाणेन सिद्धस्य अर्थस्य विरुद्धम् अर्थं यद् वेदवाक्यं बोधयति तत्किम्।

(क) गुणवादः (ख) अनुवादः (ग) भूतार्थवादः (घ) प्रामाण्यवादः

१८. अन्येन प्रमाणेन सिद्धमेव अर्थं यद् वेदवाक्यं बोधयति तत्किम्।

(क) गुणवादः (ख) अनुवादः (ग) भूतार्थवादः (घ) प्रामाण्यवादः

१९. अन्येन प्रमाणेन सिद्धम् विरुद्धं वा अर्थं न बोधयति तद् वेदवाक्यम् किम्।

(क) गुणवादः (ख) अनुवादः (ग) भूतार्थवादः (घ) प्रामाण्यवादः

३.१.७) आरण्यकानां परिचयः

मन्त्रब्राणयोर्वेदनामधेयम् इति प्रसिद्धं वेदलक्षणम्। आरण्यकोपनिषदौ ब्राह्मणानां परिशिष्टग्रन्थ इव विद्येते। अरण्ये पाठात् आरण्यकमिति अन्वर्थं नाम इति प्रख्यातो वेदभाष्यकारः सायणोऽभाषीत्। तदुक्तम्-

अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यते।

अरण्ये तदधीयेतेत्येवं वाक्यं प्रवक्ष्यते॥ इति।

महाभारते एवमुच्यते यथा ओषधीभ्योऽमृतमुद्धृतं तथैव श्रुतेः सारं समुद्धृत्य आरण्यकम् प्रणीतम्। ब्राह्मणभागस्यांशो यद्यपि आरण्यकमस्ति तथापि तदपेक्षया किञ्चिद् वैशिष्ट्यम् आवहति आरण्यकम्। अत एव रहस्यब्राह्मणमित्यपि अस्ति तन्नामान्तरम्। गोपथब्राह्मणे रहस्यशब्देन आरण्यकम् अभिहितम्। वस्तुतो रहस्यशब्देन ब्रह्मविद्योच्यते। विषयविवेचनदृष्ट्या आरण्यकोपनिषदोः साम्यमस्ति। अतो बृहदारण्यकादयः उपनिषच्छब्देनापि व्यवहियन्ते।

३.१.८) वेदान्तः

यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये विधिः नोक्तः नापि निषेधो नामधेयम् अर्थवादः वा तद् ब्राह्मणवाक्यं वेदान्तवाक्यं कथ्यते। इदं वेदान्तवाक्यम् अज्ञातस्य अबाधितस्य च अर्थस्य ज्ञापकम् अस्ति। तथापि कर्मानुष्ठानस्य प्रतिपादकं न भवति। अतो न तद् विधिः। ब्रह्म आनन्दस्वरूपं ज्ञानस्वरूपं च। वेदान्तवाक्यस्य अर्थः इदं ब्रह्म एव। एतद्ब्रह्मलाभ एव मोक्षाख्यः पुरुषार्थः।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥

उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासः अपूर्वता फलम् अर्थवादः उपपत्तिः चेति षड् लिङ्गानि सन्ति वेदान्तश्रवणस्य। वेदान्तग्रन्थे एतानि षड् लिङ्गानि प्रायः भवन्ति। इत्थं वेदान्तवाक्यं स्वत एव प्रमाणभूतम्। अन्तःकरणे विद्यमाना पापपुण्यरूपा अशुद्धिः वेदोक्तविधिद्वारा अपाक्रियते। इत्थं सर्वे विधयः अत्र उपयोगितां भजन्ते। परन्तु वेदान्तवाक्यं विधिषु अनुपयोगि। अतः वेदान्तवाक्यं न पूर्वविधेः शेषः अपि। अतः वेदान्तः न विधिः, न अर्थवादः, न द्वयोः शेषः। वेदान्ते क्वचित् पूर्वम् अज्ञातस्य ज्ञानं भवति इति हेतोः वेदान्तः अपि विधिः इति व्यपदेशः भवति। क्वचिच्च वेदान्ते विधिबोधकपदं नास्ति, परन्तु अज्ञातस्य ज्ञापनं तत्र भवति। अतः स भूतार्थवादः अपि कथ्यते इति अन्यदेतत्। वेदस्य यस्मिन् भागे विषयोऽयं प्रतिपादितः अस्ति स भाग उपनिषद् इति उच्यते।

३.१.९) उपनिषद्

आरण्यकस्य परिशिष्टभूता उपनिषत्। आरण्यके आरब्धा अध्यात्मतत्त्वालोचना उपनिषत्सु एव परां स्फूर्तिं लभमाना परिसमाप्ता। शब्दराशेः वेदस्य अन्तिमो भागः उपनिषद्। अतः सा वेदान्तः। वेदस्य लक्ष्यमेव एव उपनिषदि आम्नाता विद्या। अत एव वेदशिरोभूता उपनिषद्। अत एव सा वेदान्त इत्युच्यते।

विशरणगत्यवसादनार्थकाद् उप-पूर्वात् नि-पूर्वात् अन्तर्भावितणिजन्तस्य सद्-धातोः क्विपि प्रत्यये उपनिषद् इति शब्दो व्युत्पद्यते। उपनिषद् इति शब्दस्यार्थो ब्रह्मविद्या। ब्रह्मविद्या स्वसंशीलिनां संसारसारतामतिं सादयति विशादयति शिथिलयतीति वा, परमश्रेयोरूपं प्रत्यगात्मानं सादयति गमयतीति वा, दुःखजन्मादिमूलमज्ञानं सादयति उन्मूलयतीति वा उपनिषत्पदवाच्या। यद्यपि ब्रह्मविद्यैव उपनिषत् तथापि गौणार्थे ब्रह्मविद्याप्रकाशके ग्रन्थेऽपि उपनिषच्छब्दस्य उपचारेण प्रयोगो भवति।

वेदान्तस्य सारः

अधुना समासेन समग्रस्य वेदान्तस्य सारः उच्यते।

ब्रह्मैव एकं सद्व्यत्य सर्वं रज्जौ सर्प इव ब्रह्मणि अविद्याया अध्यस्तम् असदेव। जीवा हि अविद्यायाः प्रभावात् असद्व्यस्तुजातं सत्त्वेन विवेचयन्तः स्वरूपतो निष्कामा ब्रह्मभूता अपि स्वस्वरूपं विस्मृत्य अभिन्नमपि भिन्नं मन्यमानाः कामयमानाः द्विषन्तो वा कर्माणि अनुतिष्ठन्तः तत्फलं शुभाशुभम् उपभुञ्जाना जननात् जननान्तरम् अटाट्यमानाः संसारसिन्धौ आवर्तन्ते। यावन्न स्वरूपावरकमायाया अपाकृतिः तावत् चलतीयम् अविरामा संसारावृत्तिः।

अतः निष्कामकर्मद्वारा चित्तशुद्धिः भवति। उपासनया चित्तस्य एकाग्रता भवति। एवञ्च इहामुत्रफलभोगविरागवान् शमदमादिषट्कसम्पत्तिम् अर्जयित्वा संसार-ताप-दाहम् असहमानो मुमुक्षुः यदि ब्रह्मज्ञं गुरुम् उपसर्पति। ततश्च गुरुमुखाद् वेदान्तवाक्यं शृणोति। ततश्च मननं निदिध्यासनं च आचरति। तेन समाधौ ब्रह्मणि लीनस्य तस्य माया भवति विध्वस्ता। नित्यप्राप्तं तस्य ब्रह्मस्वरूपं गगने भास्वान् इव प्रकाशते। सर्वत्र आत्मानम् आत्मनि च सर्वम् अवलोकयतः किमपि द्वेष्यं वा काम्यं वा तस्य नावशिष्यते। तदर्था च चेष्टापि न भवति। कर्माभावात् फलमपि न फलति। फलाभावात् फलोपभोगाय शरीरपरिग्रहोऽपि नावश्यकः। स ब्रह्मवित् पुनर्न जायते। यावत् प्रारब्धक्षयो न जायते तावत् स शरीरधारणाय आवश्यककर्ममात्रम् अनुतिष्ठति कर्तव्यमात्रबुद्ध्या। यथा पुरुषः सिक्थमूर्तिं पश्यन् तस्याः सिक्थपिण्डमात्रस्वरूपतामपि अन्वीक्षते तद्वत् ब्रह्मविदपि जगत्सर्वं पश्यन्नपि तदनुस्यूतां ब्रह्मस्वरूपतामपि अन्वीक्षते। क्षीणे च प्रारब्धे शरीरं सन्त्यज्य ब्रह्मणि लीयते। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति इति वेदान्तस्य सारः।

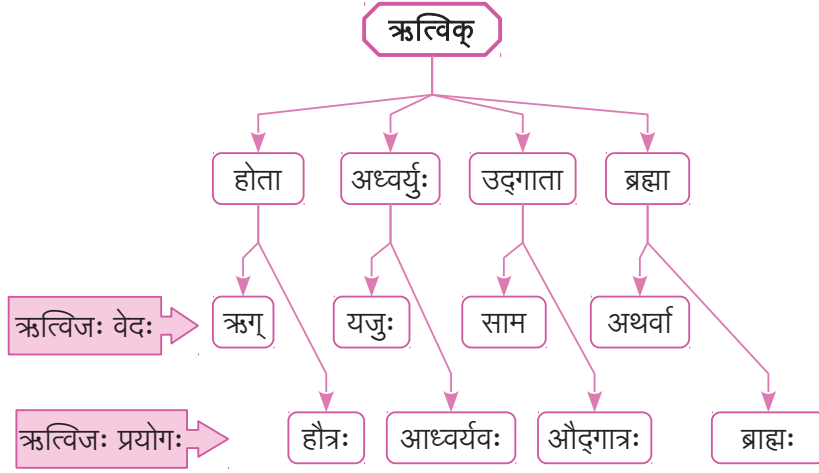
इत्थम् विधिः अर्थवादः आरण्यकम् तद्भेदः उपनिषद् वेदान्तः इति ब्राह्मणम् एतावता निरूपितम्।

३.२) वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदः

वेदैः मानवानां यत् प्रयोजनं सिध्यति तदनुसारि विभागः अपि वेदस्य क्रियते। तथाहि कर्मकाण्डं ब्रह्मकाण्डम् इति भेदद्वयम्। धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु पुरुषार्थेषु धर्मार्थकामानां साधनभूतं कर्मकाण्डम्। मोक्षसाधनभूतम् ब्रह्मकाण्डम्।

वेदे यत् कर्म प्रतिपाद्यते तस्य विपुलविस्तरः कालक्रमेण अभवत्। किं कर्म केन कर्तव्यम्। कः वेदमन्त्रः केन पठनीयः इत्यादिविषयाणां सुष्ठु कार्यविभागस्य आवश्यकता अनुभूता। अत एव वेदस्य यथा प्रयोगः भवति तदनुसारि वेदस्य विभाजनं कृतम्। तदर्थं तेषां नामानि स्थिरीकृतानि। इदं समाख्या (नाम) इति कथ्यते। हौत्रप्रयोगः आध्वर्यवप्रयोगः औद्गात्रप्रयोगः इति त्रयः प्रयोगाः सन्ति। तदनुसारात् यज्ञस्य निर्वाहाय ऋग् यजुः साम इति त्रयो भेदाः वेदस्य जाताः। ऋग्वेदीयं कर्म यः करोति सः होता कथ्यते। तेन कर्तव्यः प्रयोगः हौत्रप्रयोगः। यजुर्वेदीयं कर्म यः करोति स अध्वर्युः कथ्यते। तेन कर्तव्यः प्रयोगः आध्वर्यवप्रयोगः उच्यते। सामवेदीयं कर्म यः करोति स उद्गाता कथ्यते। तेन कर्तव्यः प्रयोगः औद्गात्रप्रयोगः कथ्यते। अथर्ववेदस्यापि ऋत्विग् विद्यते। स ब्रह्मा इति कथ्यते।

आहुतिप्रदानकाले याज्या पुरोनुवाक्या इति अनयोः ऋग्वेदीयान् मन्त्रान् होता पठति। गोदोहनं व्रीहिनिर्वापः इत्यादीनि कार्याणि यजुर्वेदे सन्ति। एतद्विषयमन्त्रपाठम् अध्वर्युः करोति। आज्यस्तोत्राणि पृष्ठस्तोत्राणि इत्यादीनि स्तोत्राणि सामवेदे सन्ति। तानि उद्गाता गायति।

कर्मकाण्डे नित्यं नैमित्तिकं काम्यं निषिद्धं चेति चतुर्धा कर्म प्रतिपाद्यते। एतेषामपि कर्मणां प्रकृतिकर्म विकृतिकर्म इति विभागः अस्ति। इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्तः।

पाठगतप्रश्नाः

२०. आरण्यकस्य परिशिष्टभूतं किम्।
(क) ऋङ्मन्त्रस्य (ख) यजुर्मन्त्रस्य (ग) सामसंहितायाः (घ) उपनिषदः
२१. रहस्यशब्देन किमुदीर्यते।
(क) मन्त्रः (ख) कल्पः (ग) कर्मविद्या (घ) ब्रह्मविद्या
२२. यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये विधिः निषेधो नामधेयम् अर्थवादः इति नोक्ताः तद् ब्राह्मणवाक्यं किमुदीर्यते।
(क) वेदान्तः (ख) ब्राह्मणम् (ग) आरण्यकम् (घ) मन्त्रः
२३. वेदान्तश्रवणस्य कति लिङ्गानि
(क) त्रीणि (ख) चत्वारि (ग) पञ्च (घ) षट्
२४. इदं ब्राह्मणभागः अपि अस्ति, वेदान्तश्रवणस्य लिङ्गमपि अस्ति।
(क) विधिः (ख) अभ्यासः (ग) अर्थवादः (घ) अपूर्वता
२५. उपनिषत्पदस्य मुख्यार्थः कः।
(क) मुण्डकादिग्रन्थः (ख) ब्रह्मविद्या (ग) धर्मविद्या (घ) मन्त्रात्मकवेदः
२६. ऋग्वेदीयं कर्म कः करोति।

- (क) होता (ख) अध्वर्युः (ग) उद्गाता (घ) ब्रह्मा
 २७. यजुर्वेदीयं कर्म कः करोति।
 (क) होता (ख) अध्वर्युः (ग) उद्गाता (घ) ब्रह्मा
 २८. सामवेदीयं कर्म कः करोति।
 (क) होता (ख) अध्वर्युः (ग) उद्गाता (घ) ब्रह्मा
 २९. हौत्रप्रयोगः केन वेदेन सम्बद्धः।
 (क) ऋक्- (ख) यजुः- (ग) साम- (घ) अथर्व-
 ३०. आध्वर्यवप्रयोगः केन वेदेन सम्बद्धः।
 (क) ऋक्- (ख) यजुः- (ग) साम- (घ) अथर्व-
 ३१. औद्गात्रप्रयोगः केन वेदेन सम्बद्धः।
 (क) ऋक्- (ख) यजुः- (ग) साम- (घ) अथर्व-

३.३) वेदाङ्गानि

अष्टादश विद्यास्थानानि। तत्र प्रथमं चत्वारो वेदाः निरूपिताः। अधुना अङ्गानि निरूप्यन्ते। वेदस्य षड् अङ्गानि सन्ति। शिक्षा व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्योतिषम् कल्पः इतीमानि अङ्गानि। वेदाध्ययनं षडङ्गसहितमेव क्रियते। तत्रायं श्लोकसमुदायः सुप्रसिद्धः -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।(पा.शि.)

एतस्मिन् श्लोकद्वये वेदः पुरुषः इव कल्पितः। तस्य पुरुषस्य पादौ तु छन्दःशास्त्रम्, हस्तौ कल्पशास्त्रम्, चक्षुः ज्योतिषशास्त्रम्, श्रोत्रम् निरुक्तशास्त्रम्, घ्राणम् शिक्षाशास्त्रम् एवञ्च मुखम् व्याकरणशास्त्रम् इति प्रतिपादितम् अस्ति। अत्र यथा पुरुषस्य मुखं शरीरे मुख्यं भवति, तद्वत् व्याकरणशास्त्रस्य स्थानम् अस्ति। एतावद् महत्त्वम् व्याकरणशास्त्रस्य। वेदानां रक्षणार्थम् व्याकरणशास्त्रस्य अतीव उपयोगिता अस्ति। व्याकरणज्ञानं विना वेदज्ञानं भवितुं नार्हति। वेदस्य षड् अङ्गानि सन्ति। तेषु व्याकरणम् एव प्रधानं भवति। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। इत्थं सर्वाणि अङ्गानि गुरुत्वपूर्णानि सन्ति।

३.३.१) शिक्षा

स्वरवर्णोच्चारणप्रकारो यत्र शिक्षयते उपदिश्यते सा शिक्षा।

शिक्षाया उदात्तानुदात्त-स्वरित-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतादि-विशिष्ट-स्वर-व्यञ्जनात्मक-वर्णोच्चारण-विशेषज्ञानं प्रयोजनम्। तदभावे मन्त्राणाम् अनर्थकत्वात्। तथाचोक्तम् (शि- ५२)

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥ इति।(शि- ५२)

स्वराः व्यञ्जनानि चेति द्वेधा वर्णाः संस्कृते सन्ति। स्वयंभुवा प्रोक्ताः शम्भुमते ६३ वर्णाः ६४ वा वर्णाः सन्ति। स्वराणाम् उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः ह्रस्वः दीर्घः प्लुतः अनुनासिकः अननुनासिकः इति भेदाः भवन्ति। वर्णानाम् ऊरुः कण्ठः शिरः जिह्वामूलं दन्ताः नासिका ओष्ठौ तालु चेति अष्टौ उच्चारणस्थानानि सन्ति। आभ्यन्तरबाह्यभेदेन यत्नः द्विविधो भवति। आभ्यन्तरः चतुर्धा पञ्चधा वा वर्तते। बाह्यः एकादशधा वर्तते। इति नैके विषयाः शिक्षाग्रन्थेषु अन्तर्भवन्ति। वर्णस्य शुद्धम् उच्चारणं कर्तुं शिक्षाशास्त्रम् अवलम्ब्यते वैदिकैः। शुद्धम् उच्चारणं न क्रियते चेद् मन्त्रः अर्थहीनः विपरीतार्थको वा सम्पद्यते। तदा इष्टं फलं न लभ्यते। अपि च मन्त्रेण यः विपरीतः अर्थः प्रकटितः तथाविधं फलम् उत्पद्यते। अतः इष्टप्राप्तये अनिष्टहानाय शुद्धम् उच्चारणम् नूनं कर्तव्यम्। तत्र इन्द्रवृत्रासुरयोः आख्यायिका सुप्रसिद्धा अस्ति। विस्तरभिया अत्र न दीयते।

पाणिनिमतम् अवलम्ब्य पाणिनीयशिक्षा प्रणीता अस्ति। इयं सर्ववेदसाधारणी अस्ति। तस्यां पञ्च खण्डाः सन्ति। वेदानां बहवः शाखाः सन्ति। शाखानां स्वकीयाः काश्चित् शिक्षाः मुनिभिः कृताः। प्रतिशाखं भिन्नाः ताः शिक्षाः प्रातिशाख्यम् इति कथ्यन्ते।

३.३.२) व्याकरणम्

पाणिनिमुनिः महेश्वरप्रसादेन चतुर्दश सूत्राणि लेभे। तानि अवलम्ब्य अष्टाध्यायी नाम सूत्रात्मकं ग्रन्थं स प्रणीतवान्। तस्मिन् अष्टौ अध्यायाः, प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः च सन्ति। ३९९२ सूत्राणि तत्र सन्ति। तत्र प्रथमं सूत्रम् तावत् - वृद्धिरादैच् इति। भगवता पाणिनिना अष्टाध्याय्यां यदुक्तं तस्य चिन्तां, यन्नोक्तं किन्तु आवश्यकं तस्य चिन्तां, यद् अवक्तव्यम् किन्तु उक्तं तस्य चिन्तां वार्तिके कात्यायनमुनिः कृतवान्। सा चिन्ता उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता कथ्यते। कात्यायनेन यद् वार्तिकं विरचितं तस्मिन् भगवान् पतञ्जलिः महाभाष्यम् आरचितवान्। महाभाष्ये मूलसूत्रव्याख्यानमपि वर्तते, वार्तिकव्याख्यानमपि वर्तते। कात्यायनेन कृतानि बहूनि वार्तिकानि पतञ्जलिना प्रत्याख्यातानि। इत्थं पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभिः त्रिभिः मुनिभिः अस्य व्याकरणस्य सर्वाङ्गसम्पूर्णता साधिता। अत इदं व्याकरणं त्रिमुनिव्याकरणं कथ्यते। महेश्वरप्रसादेन अस्यारम्भः अभवत्। अतः अयं सम्प्रदायः माहेश्वरसम्प्रदायः कथ्यते। पाणिनिव्याकरणे एव वैदिकमपि व्याकरणमस्ति। अत एव इदं वेदाङ्गत्वं भजते। अन्यानि सन्ति बहूनि व्याकरणानि। किन्तु तेषु वेदानां व्याकरणं नास्ति इति हेतोः तानि वेदाङ्गत्वेन न गण्यन्ते। रक्षा ऊहः आगमः लघुः असन्देहः इति एतानि व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यानि प्रयोजनानि सन्ति। अन्यानि गौणप्रयोजनानि अपि सन्ति। तानि सविस्तरं महाभाष्ये सुव्यक्तानि। व्याकरणे प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविभागः कल्प्यते। तयोः योगेन साधुपदानि व्याक्रियन्ते। इत्थं व्याकरणं साधुपदानि कानि इति ज्ञानं कारयति।

पाठगतप्रश्नाः

३२. वेदस्य हस्तस्थानीयं किमङ्गं भवति।
(क) शिक्षा (ख) व्याकरणम् (ग) छन्दः (घ) कल्पः
३३. वेदस्य मुखस्थानीयं किमङ्गं भवति।
(क) शिक्षा (ख) व्याकरणम् (ग) छन्दः (घ) कल्पः
३४. वेदस्य श्रोत्रस्थानीयं किमङ्गं भवति।
(क) शिक्षा (ख) व्याकरणम् (ग) छन्दः (घ) निरुक्तम्
३५. शिक्षा वेदस्य किमङ्गमिव भवति।
(क) हस्तौ (ख) पादौ (ग) श्रोत्रम् (घ) घ्राणम्
३६. व्याकरणं वेदस्य किमङ्गमिव भवति।
(क) हस्तौ (ख) पादौ (ग) श्रोत्रम् (घ) मुखम्
३७. ज्योतिषम् वेदस्य किमङ्गमिव भवति।
(क) हस्तौ (ख) पादौ (ग) श्रोत्रम् (घ) चक्षुः
३८. स्वरवर्णोच्चारणप्रकारो यत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते तदङ्गं किमुदीर्यते।
(क) शिक्षा (ख) व्याकरणम् (ग) छन्दः (घ) निरुक्तम्
३९. अष्टाध्याय्याम् कति पादाः सन्ति।
(क) १० (ख) १६ (ग) २४ (घ) ३२
४०. त्रिमुनिव्याकरणे त्रिषु मुनिषु अयं नास्ति।
(क) पाणिनिः (ख) पतञ्जलिः (ग) कात्यायनः (घ) कैयटः
४१. अयं व्याकरणस्य सम्प्रदायः।
(क) काणादः (ख) माहेश्वरः (ग) पातञ्जलः (घ) पाणिनीयः
४२. प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदसाधुत्वस्य ज्ञानं केन शास्त्रेण भवति।
(क) शिक्षा (ख) व्याकरणम् (ग) छन्दः (घ) निरुक्तम्

३.३.३) निरुक्तम्

शिक्षया शुद्धम् उच्चारणं, व्याकरणेन च साधुपदानि ज्ञायन्ते। ततः वेदस्य मन्त्रेषु स्थितानां पदानाम् अर्थः कः इति जिज्ञासा सुतराम् उदेति। तदर्थं भगवान् यास्कः निरुक्तं नाम ग्रन्थं व्यरचयत्। तस्मिन् चतुर्दश अध्यायाः सन्ति। क्वचित् द्वादश अध्यायाः, त्रयोदश अध्यायाः इत्यपि पाठभेदाः सन्ति।

अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् इति सायणः ऋग्वेदभाष्यभूमिकायामाह। निरुक्ते के विषयाः सन्ति इति निम्नश्लोके सुनिबद्धमस्ति।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।

धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥

वर्णागमः वर्णविपर्ययः वर्णविकारः वर्णनाशः अर्थातिशयेन धातोः योगः इतीमे विषया निरुक्ते।

निरुक्ते नाम आख्यातम् निपातः उपसर्गः इति चत्वारि पदानि सन्ति इति निरूपितम्। ततश्च वैदिकमन्त्राणाम् अर्थः अपि प्रकाशितः। अनुष्ठेयस्य अर्थस्य प्रकाशनं मन्त्राः कुर्वन्ति। अतः तत्र ते करणरूपेण सन्ति। वाक्यार्थस्य ज्ञानं च वाक्यघटकीभूतानां पदानाम् अर्थज्ञानेन सम्भवति नान्यथा। अतः वेदमन्त्रे स्थितानां पदानाम् अर्थानाम् ज्ञानाय निरुक्तम् अपेक्षितमस्ति।

निश्चयेन घटयति पठति शब्दान् इति निघण्टुः। येषां पदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागः न सुलभः तेषाम् अन्तर्भावः निघण्टौ वर्तते। निरुक्ते अन्तर्भूता एव वैदिकद्रव्याणां वैदिकदेवतानां च पर्यायशब्दाः निघण्टौ सन्ति। भगवान् यास्कः पञ्चाध्यायात्मकं निघण्टुनामकं ग्रन्थम् उपनिबबद्ध। तस्य व्याख्यां च कृतवान्। सा व्याख्या एव निरुक्तमुच्यते।

यास्ककृता निघण्टुव्याख्या निरुक्तं कथ्यते। नैघण्टुकाण्डम् नैगमकाण्डम् दैवतकाण्डमिति निघण्टोः त्रीणि काण्डानि सन्ति। तथाहि कारिका-

आद्यं नैघण्टुकाणं द्वितीयं नैगमन्तथा।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः॥ इति। (अनुक्रमणिकाभाष्यम्)

निघण्टुशब्दस्यार्थस्तावत्- एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः। नैघण्टुकाण्डे पर्यायशब्दसङ्घातस्य उपदेशः अस्ति। तस्मिन् काण्डे त्रयः अध्यायाः सन्ति। निगमशब्दः वेदवाची। प्रायेण वेदे एव वर्तमानानाम् शब्दानां चतुर्थाध्याये निरूपणम् अस्ति। तदितं नैगमकाण्डम्। तृतीयं काण्डं दैवतकाण्डम्। पञ्चमाध्यायः तत्रान्तर्भवति।

निघण्टोः त्रीणि काण्डानि। तेषां व्याख्या एव निरुक्तम्। निघण्टोः नैघण्टुनामकस्य प्रथमकाण्डस्य व्याख्या त्रिभिः अध्यायैः कृता। निघण्टोः नैगमनामकस्य द्वितीयकाण्डस्य व्याख्या चतुर्थाध्यायेन कृता। निघण्टोः दैवतकाण्डस्य व्याख्या पञ्चमाध्यायेन कृता। इत्थं निघण्टोः त्रीणि काण्डानि पञ्चसु अध्यायेषु विभक्तानि सन्ति।

निघण्टोः नैघण्टुकाण्डस्य व्याख्या निरुक्तस्य आद्येषु त्रिषु अध्यायेषु समुपलभ्यते। निघण्टोः चतुर्थाध्यायात्मकस्य नैगमकाण्डस्य व्याख्या निरुक्ते चतुर्थपञ्चमषष्ठाध्यायेषु विराजते। निघण्टोः पञ्चमाध्यायात्मकस्य दैवतकाण्डस्य व्याख्या निरुक्ते सप्तमाध्यायम् आरभ्य द्वादशाध्यायपर्यन्तं विलसति। इत्थम् द्वादश अध्यायाः निरुक्ते। ततोऽपि अध्यायद्वयम् सर्वतो भिन्नं परिशिष्टरूपेण विद्यते। संकलनया चतुर्दश अध्यायाः निरुक्ते विलसन्ति। द्वयोः अध्याययोः अपूर्णतावशात् त्रयोदश अध्यायाः निरुक्तस्य इत्यपि केचित्। तत्रैतत् विभागो विभावनीयः-

- निघण्टोः प्रथमद्वितीयतृतीयाध्यायाः=नैघण्टुकाण्डम्=निरुक्तस्य प्रथमद्वितीयतृतीयाध्यायाः

- निघण्टोः चतुर्थाध्यायः=नैगमकाण्डम्=निरुक्तस्य चतुर्थपञ्चमषष्ठाध्यायाः
- निघण्टोः पञ्चमाध्यायः=दैवतकाण्डम्=निरुक्तस्य सप्तमाध्यायतः द्वादशाध्यायं यावत्

व्याकरणनिरुक्तयोः अस्ति किञ्चिद् वैलक्षण्यम्। तद्यथा- औषधस्य द्वे रासायनिके स्थाने भवतः। प्रथमम् निर्माणस्थानम्। अत्र नानानिधानाम् औषधानां युक्तेन मिश्रणेन वटीचूर्णादिकम् औषधं निर्मायते। द्वितीयम् विश्लेषणस्थानम्। प्रथमस्थाने वटीचूर्णादिरूपेण निर्मितस्य औषधस्य अवयवाः पृथक् क्रियन्ते। ततः परीक्षणं क्रियते यत् एकस्मिन् औषधे कस्य औषधस्य कियती मात्रा अस्तीति।

एवमेव शब्दविषये द्वे शास्त्रे स्तः। प्रथमं व्याकरणम्। अत्र शब्दस्य मूलभागान् आदाय शब्दो निर्मायते। द्वितीयं निरुक्तम्। पूर्वतः निर्मितस्य शब्दस्य निरुक्ते अवयवाः पृथक् पृथक् क्रियन्ते तदर्थज्ञानाय। एवं पूर्वतो वर्तमानस्य पुरातनस्य शब्दस्य विभागकरणशास्त्रं निरुक्तम् इति निरुक्तस्य शाब्दिकं स्वरूपम्।

३.३.४) छन्दः

ऋग्वेदस्य मन्त्रे पादाः सन्ति। मन्त्रे छन्दः अर्थात् वृत्तम् अस्ति। यः मन्त्राणां छन्दः न जानाति तथापि पठति, तस्य निन्दा श्रूयते। अपायः सम्भवति। यज्ञादिषु बहुविधानि कर्माणि भवन्ति। तानि च कर्माणि ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वैश्येन च क्रियन्ते अधिकारभेदात्। तैत्तिरीयब्राह्मणे निर्देशो लभ्यते यत् ब्राह्मणः गायत्रीमन्त्रेण अग्न्यधिष्ठानं कुर्यात्। राजन्यः त्रिष्टुभा कुर्यात्। वैश्यः जगतीवृत्तेन कुर्यात्। इत्थम् अनुष्ठानविशेषः छन्दोविशेषनिमित्तेन विधीयते। अतः अत्रापि वेदप्रयोगः छन्दोज्ञानं विना नैव कर्तुं शक्यते। अतः छन्दोज्ञानं प्रयोजनम्। अतः छन्दसां प्रकाशनाय पिङ्गलेन मुनिना छन्दःसूत्रम् विरचितम्। तत्र त्रिष्टुभ्योऽध्यायेषु गायत्री उष्णिग् अनुष्टुब् बृहती पङ्क्तिः त्रिष्टुब् जगती इति सप्त अलौकिकानि च्छन्दांसि विवृतानि, तेषाम् अवान्तरभेदाश्च। ततः परं लौकिकानि च्छन्दांसि पञ्चसु अध्यायेषु प्रकाशितानि। एतानि च्छन्दांसि पुराणेतिहासादिषु सन्ति।

३.३.५) ज्यौतिषम्

वैदिककर्माणि कदा कर्तव्यानि, कियता कालेन च कर्तव्यानि इति वेदे आम्नातमस्ति। अत एव कालस्य समुचिता गणना ज्ञानं च आवश्यकम्। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत। ग्रीष्मे राजन्य आदधीत। शरदि वैश्य आदधीत।(तै.ब्रा.) फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेत्। (तै.सं.७.४.८) कृत्तिकास्वग्निमादधीत। (तै.ब्रा.१.१.२.१) इत्यादिवचनैः ज्ञायते यद् विशिष्टे काले कर्माणि अनुष्ठेयानि इति। कालज्ञः एव एतत्कर्तुं समर्थः। अतः एव ज्यौतिषशास्त्रं प्रवृत्तम्। अनेन शास्त्रेण कालज्ञानं भवति। भगवान् आदित्यः गर्गादयश्च विविधान् ग्रन्थान् प्रणीतवान् कालज्ञानाय।

ज्यौतिषं कालबोधकं शास्त्रं भवतीति उक्तमेव। वेदे विहितानि कर्माणि यस्मिन् विशिष्टे काले कर्तव्यानि भवन्ति, स च काल विशिष्ट मास-पक्ष-तिथिप्रभृतीन् अंशान् आश्रित्य सिद्ध्यति। मास-पक्ष-तिथ्यादीनां विवेकः ज्यौतिषेण भवति। अतः कालविशेषमाश्रित्य विहितानां वैदिककर्मणाम् अनुष्ठाने

कालबाधकतया ज्यौतिषं महान्तम् उपकारं करोति। वेदभेदेन वेदाङ्गभूतं ज्यौतिषमपि भिन्नं भवति। लगधकृतं वैदाङ्गज्योतिषं बहु प्रसिद्धं वर्तते।

अनुक्रमः	वेदाङ्गम्	प्रणेता	ग्रन्थनाम	अध्यायदिसंख्या
१	शिक्षा	(अज्ञातः)	पाणिनीयशिक्षा	५ खण्डाः
२	व्याकरणम्	पाणिनिः	अष्टाध्यायी	८ अध्यायाः
३	निरुक्तम्	यास्कः	निरुक्तम्	१४ अध्यायाः
४	छन्दः	पिङ्गलः	छन्दःसूत्रम्	८ अध्यायाः
५	ज्यौतिषम्	आदित्यादयः	-	-
६	कल्पः	(नैके)	-	-

३.३.६) कल्पः

यज्ञः यागः इष्टिः इत्यादिरूपेण विविधानि कर्माणि वेदेन प्रतिपाद्यन्ते। तेषु कर्मसु विविधाः मन्त्राः प्रयुज्यन्ते। एतेषां मन्त्राणां संख्या विपुला अस्ति। एकैकस्मिन् यागाद्यनुष्ठाने विविधानि कर्माणि भवन्ति। तेषामपि संख्या विपुला अस्ति। स्वरूपं च जटिलमस्ति। कदा केन क्रमेण किं कर्म कर्तव्यम्। कदा केन कस्य मन्त्रस्य प्रयोगः कर्तव्यः इति विषये स्पष्टता आवश्यकी। सर्वोऽपि जनः समग्रं वेदं पठित्वैव निर्णेतुम् असमर्थः। अतः विभागशः एते विषयाः विद्वद्भिः प्रतिपदिताः सकलहिताय। एते एव विषयाः कल्पस्य। तत्र आश्वलायनः शाङ्खायनः इत्यादिभिः आचार्यैः हौत्रप्रयोगाय कल्पसूत्राणि प्रणीतानि। अर्थात् ऋग्वेदीयः ऋत्विक् होता, तेन कर्तव्यः यः प्रयोगः हौत्रप्रयोगः, तदुद्दिश्य कल्पसूत्राणि प्रणीतानि। बौधायनः आपस्तम्बः कात्यायनः इत्यादिभिः आचार्यैः आध्वर्यवप्रयोगाय कल्पसूत्राणि प्रणीतानि। अर्थात् यजुर्वेदीयः ऋत्विक् अध्वर्युः, तेन कर्तव्यः यः प्रयोगः आध्वर्यवप्रयोगः, तदुद्दिश्य कल्पसूत्राणि प्रणीतानि। लाट्यायनः द्राह्यायणः इत्यादिभिः आचार्यैः औद्गात्रप्रयोगाय कल्पसूत्राणि प्रणीतानि। अर्थात् सामवेदीयः ऋत्विक् उद्गाता, तेन कर्तव्यः यः प्रयोगः औद्गात्रप्रयोगः, तदुद्दिश्य कल्पसूत्राणि प्रणीतानि। वैतानसूत्राणि अथर्ववेदीयानि कल्पसूत्राणि गोपथब्राह्मणम् अवलम्ब्य प्रणीतानि।

कल्पः यज्ञप्रक्रियानिर्वहणाय आवश्यकानां विषयाणां बोधकं शास्त्रं सूत्ररूपेण उपलभ्यते इति उक्तमेव।

प्रधानतया कल्पसूत्राणि द्विविधानि भवन्ति। श्रौतसूत्राणि स्मार्तसूत्राणि चेति। वेदोक्तानाम् अर्थात् श्रुत्युक्तानां कर्मविधीनां बोधकानि श्रौतसूत्राणि। स्मृत्युक्तानां कर्मविधीनां बोधकानि स्मार्तसूत्राणि। स्मार्तसूत्राप्यपि श्रुत्युक्तानां कर्मविधीनामेव बोधकानि भवन्ति। तत्र पुनः विभागद्वयमस्ति धर्मसूत्राणि गृह्यसूत्राणि चेति। वर्णाश्रमभेदेन धर्मं बोधयन्ति धर्मसूत्राणि। गृह्यसूत्राणि तु षोडशसंस्काराणां विधिबोधकं

शास्त्रम्। तस्य उपयोगः गृहस्थाश्रमे विशिष्य भवति। शुल्बसूत्रं तु श्रौतसूत्रे अन्तर्भवति। तच्च यज्ञकुण्ड-यज्ञशालादीनां मापनार्थम् अपेक्षितं भवति।

पाठगतप्रश्नाः

४३. अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तत् सायणमतेन किम्।
 (क) शिक्षा (ख) व्याकरणम् (ग) छन्दः (घ) निरुक्तम्
४४. निघण्टोः त्रिषु काण्डेषु इदं नास्ति।
 (क) नैघण्टु (ख) नैरुक्त (ग) नैगम (घ) देवता
४५. निरुक्ते कति अध्यायाः।
 (क) १० (ख) १४ (ग) १६ (घ) १८
४६. ब्राह्मणः कीदृशमन्त्रेण अग्न्यधिष्ठानं कुर्यात्।
 (क) गायत्रीमन्त्रेण (ख) त्रिष्टुब्-मन्त्रेण (ग) बृहतीमन्त्रेण (घ) उष्णिग्-मन्त्रेण
४७. पैङ्गलच्छन्दोविवृतौ अलौकिकच्छन्दांसि कतिषु अध्यायेषु सन्ति।
 (क) आद्येषु त्रिषु (ख) शेषेषु त्रिषु (ग) आद्येषु चतुर्षु (घ) शेषेषु चतुर्षु

पाठसारः

भारतीयज्ञानसागरस्य जलदः वेदः। स च ज्ञानराशिः। तेन पुरुषार्थस्य अलौकिक उपायो बुध्यते। अन्यथा मानवः न पुरुषार्थं जानीयात् न वा तस्य अलौकिकम् उपायं जानीयात्। अत एव देवानां पितृणां मानवानां वेदः एव दिव्यं सनातनं च चक्षुः इति कथ्यते।

धर्मार्थकाममोक्षरूपः चतुर्विधः पुरुषार्थः ज्ञातव्यश्चेद् वेदः एव परमं प्रमाणम्। तस्य च ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाः चत्वारः सन्ति। प्रतिवेदं मन्त्रः ब्राह्मणमिति विभागः भवति। कर्मणः अनुष्ठानम्, अनुष्ठानस्य द्रव्यम्, देवता इत्यादीनां प्रकाशकाः प्रतिपादकाः च मन्त्राः सन्ति। मन्त्रांशं विहाय शेषः भागः ब्राह्मणं कथ्यते। ब्राह्मणे यागादिक्रियाविधिः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते। ब्राह्मणेषु वर्ण्यमाणाः विषयास्तावत् षट् - विधिः, अर्थवादः, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्पः, पराकृतिश्चेति।

ब्राह्मणस्य परिशिष्टभूतम् आरण्यकम् उपनिषद् इति एतद्द्वयम्। आरण्यं रहस्यमपि कथ्यते गोपथब्राह्मणे। आरण्यकस्य परिशिष्टभूता उपनिषत्। उपनिषद् ब्रह्मविद्या भवति। अधिकारी तां विद्यां लभते चेत् सा विद्या तस्य संसारबन्धं नाशयति, तं परं ब्रह्म गमयति, जन्मजरादिकम् सादयति।

मर्त्यः काम्यनिषिद्धकर्माणि हित्वा नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तैः चित्तशुद्धिं सम्पादयति। उपासनया चित्तस्य एकाग्रताम् आसादयति। विवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नः भवति। तदा संसारज्वालाम् असहमानः गुरुम् उपसर्पति। गुरुश्च अध्यारोपापवादन्यायेन तम् उपदिशति। ततश्च स श्रवणमनननिदिध्यासनसमाधिदिभिः जीवब्रह्मणोः ऐक्यम् जानाति। तदा तस्य हृदयग्रन्थिः भिद्यते, सर्वसंशयाः छिद्यन्ते, कर्मबन्धनानि क्षीयन्ते। अतः मुक्तो भवति। ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति इति वेदान्तस्य सारः। प्रयोजनभेदादपि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डे इति द्वेधा विभागः भवति वेदस्य।

वेदस्य षडङ्गानि सन्ति। शिक्षा व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्योतिषम् कल्पः इतीमानि वेदस्य षडङ्गानि। स्वरवर्णोच्चारणप्रकारो यत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते सा शिक्षा। व्याकरणे प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविभागः कल्प्यते। तयोः योगेन साधुपदानि व्याक्रियन्ते। इत्थं व्याकरणं साधुपदानि कानि इति ज्ञानं कारयति। वैदिकपदानाम् अर्थज्ञानं निरुक्तेन भवति। मन्त्रेषु विद्यमानानां छन्दसां ज्ञानं छन्दःशास्त्रेण भवति। कर्मानुष्ठानस्य कालगणना ज्योतिषेण शास्त्रेण भवति। मन्त्रप्रयोगः स्थण्डिलमण्डपादिनिर्माणम् कस्य ऋत्विजः किं कर्म इत्यादिज्ञानं कल्पशास्त्रेण भवति। इत्थं निरूपितानि वेदाङ्गानि।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वेदशब्दस्यार्थं प्रतिपादयत।
२. वेदस्य महिमानं लिखत।
३. वेदस्य वैलक्षण्यं किम्।
४. मन्त्रान् परिचाययत।
५. ऋङ्गन्त्रेभ्यः यजुर्मन्त्राणां को भेदः।
६. वेदभागं ब्राह्मणं परिचाययत।
७. ब्राह्मणभेदान् लिखत।
८. विधिभेदान् परिचाययत।
९. गुणकर्म विशदयत।
१०. अर्थकर्म विशदयत।
११. ब्राह्मणे को निषेधः।
१२. ब्राह्मणे को नामधेयः।
१३. अर्थवादं परिचाययत।
१४. गुणवादं परिचाययत।
१५. भूतार्थवादस्य गुणवादानुवादयोः किं वैलक्षण्यम्।

१६. आरण्यकानां परिचयः देयः।
१७. वेदान्तस्य परिचयः देयः।
१८. उपनिषदः परिचयः कार्यः।
१९. प्रयोजनभेदेन वेदभेदान् वदत।
२०. वेदपुरुषस्य अङ्गानि कानि किंस्थानीयानि च।
२१. शिक्षां समासेन शिक्षयत।
२२. व्याकरणम् ईषद् व्याकुरुत।
२३. निरुक्तं निरुच्यताम्।
२४. छन्दो गीयताम्।
२५. ज्यौतिषस्य दिग्दर्शनं कारयत।
२६. कल्पः कल्पयताम्।

पाठान्तप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. विद्- ज्ञाने इत्यस्मात् धातोः घञ्-प्रत्यययोगेन वेदशब्दः निष्पन्नः। अतः वेदः अलौकिकज्ञानराशिः एव भवति।
२. ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्यो ज्ञेयश्च।
३. (घ)
४. (घ)

उत्तराणि-२

५. (क)
६. (ग)
७. (ख)
८. (ख)
९. (घ)
१०. (घ)
११. (क)

उत्तराणि-३

१२. (घ)

१३. (ख)
१४. (ग)
१५. (घ)
१६. (घ)
१७. (क)
१८. (ख)
१९. (ग)

उत्तराणि-४

२०. (घ)
२१. (घ)

२२. (क)
२३. (घ)
२४. (ग)
२५. (ख)
२६. (क)
२७. (ख)
२८. (ग)
२९. (क)
३०. (ख)
३१. (ग)

उत्तराणि-५		उत्तराणि-६
३२. (घ)	३७. (घ)	४३. (घ)
३३. (ख)	३८. (क)	४४. (घ)
३४. (घ)	३९. (घ)	४५. (ख)
३५. (घ)	४०. (घ)	४६. (क)
३६. (घ)	४१. (ख)	४७. (क)
	४२. (ख)	

॥ इति तृतीयः पाठः ॥

